

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd meysydd
Uên, crefydd a hanes yng Nghaerdydd
a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Canu'r Ychen (rhan 2)

Yn ein herthygl ddiwethaf, soniwyd am yr arfer hynafol o aredig ag ychen, arfer a barhaodd mewn rhai mannau ym Mro Morgannwg hyd at tua diwedd y 19eg ganrif – yn hwy nag yn unman arall yng Nghymru. Roedd canu i'r ychen yn rhan draddodiadol o'r gwaith o'u hannog yn eu blaen, a'r un a wnâi hynny oedd y 'cathreinwr' (neu'r 'geilwad'), a oedd yn eu 'cathrain' (neu eu procio) â gwialen hir â phigyn ar ei blaen, yn ogystal â galw arnynt a chanu iddynt.

Amrywiol iawn oedd y caneuon a genid i'r ychen o ran mesur a phwnc, a llawer ohonynt yn rhai ysgafn a doniol. Ond fel y nodwyd y tro diwethaf, y triban oedd y mesur mwyaf poblogaidd o lawer ym Morgannwg wrth ganu i'r ychen, gydag anogaethau megis 'hw-mlân', neu 'dere-dere', neu 'ma-hw' yn cael eu hychwanegu ar ddiwedd y pennill.

Wrth gloi'r erthygl ddiwethaf, dyfynnwyd rhai tribannau a gynhwysodd D. Roy Saer yn ei gasgliad *Caneuon Llafar Gwlad*, cyfrol 1 (1974). Codwyd y tribannau hynny o recordiad a wnaed yn 1953 o ddyd o'r enw Robert Thomas yn eu canu, ac yntau wedi eu dysgu tua 1878, pan oedd yn rhyw 13 oed, wrth iddo gathrain ychen ar fferm yng nghyffiniau Sain Nicolas ym Mro Morgannwg.

Cawn enghraifft arall o boblogrwydd tribannau wrth ganu i'r ychen yn achos fferm Maesylai (hynny yw, 'Maeselái'), yr enw Cymraeg ar 'Ely Farm' (neu'r 'Little Farm' fel y'i gelwid ar un adeg). Roedd caeau'r fferm honno ar ochr orllewinol Afon Elái, i'r de o bentref Trelái a Heol Orllewinol y Bont-faen (yr A48), yn yr ardal lle y mae Heol Dyfrig a rhannau o Barc Trelái erbyn hyn. Dymchwelwyd yr hen ffermdy yn lled ddiweddar, syywaeth, a chodi rhan o Gwrt Stan Richards ar y safle yn 2015.

Y ffermwr ym Maesylai am lawer o'r 19eg ganrif oedd George Thomas ('Morganed'; 1821–98), ffigwr cyhoeddus amlwg yn ei ddydd. Roedd yn eisteddfodwr brwd ac yn Eglwyswr selog. Ymddiddorai'n fawr yn hanes a thraddodiadau'r ardal, gan ennill y llysenw 'the Oracle of Ely' ar gyfrif ei wybodaeth ddihysbydd. Rhoddodd y gorau i aredig ag ychen tua 1850 a throi at ddefnyddio ceffylau, a hawliodd mai ef oedd yr un olaf i aredig ag ychen yng nghyffiniau Caerdydd. Ond daliai i anwesu'r tribannau y byddai wedi eu canu i'r ychen, ac roedd wrth ei fodd, mae'n debyg, yn eu canu yn y dafarn.

George Thomas yw'r ffynhonnell ar gyfer nifer o'r tribannau a luniodd Siemsyn Twrbil. Soniwyd eisoes am Siemsyn a'i dribannau yn y gyfres hon o erthyglau (yn rhifyn Tachwedd 2023, sydd ar gael yn electronig yma: <http://dinesydd.cymru/teithiau/>). Fe'i ganed yn 1777 yn ardal Cimdda Llandaf (neu Gimdda Elái) – y tir comin y crëwyd Parc Victoria ar ran eithaf sylweddol ohono yn yr 1890au. Gwehydd oedd Siemsyn Twrbil wrth ei grefft, a bu'n byw mewn sawl man ym Morgannwg. Ond gweithiai am gyfnod ar fferm

Maesylai, a lluniwyd rhai o'i dribannau i'w canu i'r ychen yno.

Dyma, yn ôl George Thomas, hanes llunio un o'i dribannau, a hynny'n fyrfyr. Un tro roedd Siemsyn wrthi'n aredig ar un o gaeau fferm Maesylai a oedd yn agos at ffynnon ger Pont Elái (ffynnon sydd bellach wedi ei gorchuddio gan Riverside Terrace). Roedd nifer o ferched yn hel clecs wrth y ffynnon. Taflodd un ohonynt dywarchen at Siemsyn, ac meddai ef:

Mae merched glân yn Dwllgod,
Ac yn Llandaf rhai hynod,
Ac yn y Caerau aml rai,
Ond yn Drelai clecïod.

(Sylwer ar y ffurfiau llafar 'yn Dwllgod' – sef Tyllgoed – ac 'yn Drelai'.)

Tribannau amrywiol iawn eu pynciau a genid gan y cathreinwr heb unrhyw gysylltiad â'r gwaith o aredig o anghenraid, ac eithrio'r anogaeth a ychwanegid ar y diwedd. Ond mae rhai enghreifftiau wedi goroesi o dribannau a luniwyd yn benodol ar destun aredig ag ychen, megis y ddau hyn:

Dau ych yw Silc a Sowin,
Un coch a'r llall yn felyn;
Pan yn aredig yn eu chwys,
Hwy dorran' gwys i'r blewyn.

O! dewch, yr ychen gwirion,
Hir gynau, garnau duon,
Yn yfflon chwelwch chwi y tir
Ac ni gawn lafur ddigon.

Ac nid tribannau yn unig, oherwydd ceir rhai caneuon ar fesurau eraill a luniwyd yn benodol ar gyfer eu canu i'r ychen. Dyma rai enghreifftiau ohonynt; a sylwer pa mor sionc ydynt, a pha mor llawn ydynt o ddarluniau hyfryd o fyd natur.

Ho! dere, dere'r Du,
Mae heddiw'n fore tirion,
Mae'r adar bach yn canu
Yn bêr o'r gwial irion:
Ho, ymlaen; ho, ymlaen; ho!

Ho! dere dithau'r Glas,
Mae heddiw des ysblennydd,
A'r hedydd bach yn codi
Uwchben i'r glas wybrennydd.

Ho! dere'r Du a'r Glas,
Mae'r dalar dan y meillion,
Cewch egwyl yno i bori,
Ho-ho! fy hen gyfeillion.

Yn draddodiadol, rhoddid enwau Cymraeg ar wartheg, ond enwau Saesneg ar geffylau. Er enghraifft, yn Nolwar Fach, fferm yr emynyddes Ann Griffiths, enwau fel Brochen a Mwynen oedd ar y da godro, ond Smiler a Dragon ar y ceffylau. Enwau Cymraeg fel Mwynyn, Moelyn a Siencyn a roddid ar ychen, a gwelid rhai ohonynt hefyd yn dwyn enwau beiblaidd fel Marc a Luc, yn atgof o'r hen arfer

ganoloesol o enwi ychen ar ôl apostolion Crist; ond wrth i geffylau gael eu defnyddio fwyfwy yn gymysg ag ychen yn y wedd, gwelid tuedd gynyddol i roi enwau Saesneg crand megis King a Duke ar yr ychen.

Weithiau rhoddid enwau ar yr ychen a adlewyrchai ryw nodwedd gorfforol, megis Trwyngoch neu Hirgorn, ac yn y gân uchod a'r un nesaf, cyfarch yr ychen wrth eu lliwiau a wneir. Du oedd lliw y rhan fwyaf o ychen yn y Gogledd, ond roeddynt yn fwy amrywiol eu lliw yn y De, yn wyn a choch a brown ac yn y blaen, ac roedd nifer yn gymysgliw.

Ychen du a glas sydd yn y gân nesaf hon hefyd, fel yn y gân flaenorol, gan fod 'llwyd' a 'glas' yn gyfystyr yng nghyd-destun anifeiliaid. Ystyr 'talar' yw 'rhimyn o dir ar hyd ymyl cae a adewir heb ei aredig i adael lle i'r aradr droi'; ystyr 'braenar' yw 'tir wedi ei aredig'; ac ystyr 'gwndwn' yw 'tir heb ei droi':

Cwyd Mari, cau dy gŵyn,
Mae heddiw'n fore mwyn,
Mae'r adar bach yn tiwno,
A'r gwcw yn y llwyn.
Hw-ymlaen; hw-ymlaen; hw!

Fe aeth y Chwefror chwyth,
A Mawrth aeth ar ei ôl,
Ac Ebrill sydd yn gwasgar
Briallu ar y ddôl.

Ymlaen, fy ychen dri,
Ymlaen ynghynt â ni;
Ymlaen i ben y dalar –
Y braenar yw ein bri.

Ymlaen y Duon ewch,
Ei dithau'r Llwyd ar ras,
Neu'r haf a ddaw, a ninnau
Heb dorri'r gwndwn glas.

Sylwer mai tri ych sydd yn y gân uchod. Fel y nodwyd yn ein herthygl ddiwethaf, ieuidd yr ychen yn ddeuoedd fel arfer, a'r tebyg felly, yn achos y gân hon, yw bod y Duon wedi eu hieuo â'i gilydd a'r Llwyd ar y blaen yn eu harwain – a dyna, hwyrach, y rheswm dros annog y Llwyd i fynd 'ar ras'.

Cofnododd lolo Morganwg nifer o dribannau y clywodd gathreinwyr yn eu canu ym Mro Morgannwg, megis y rhai a ganlyn:

Mae'n rhaid cael dyn deallus
I drin yr âr yn drefnus
Cyn dyco'r ddaear fyth ei ffrwyth
I dalu'r pwyth yn felys.

Mae'r merched yn llawenu
Wrth weld y caeau'n glasu,
O! gan ddywedyd, 'Fe ddaw'r haf
Ac amser braf i garu.'

Ond fel y gwelwn o'i lythyr at y geiriadurwr William Owen Pughe, dyddiedig 19 Rhagfyr 1802, casglodd lolo benillion ar fesurau eraill hefyd. Meddai yn y llythyr hwnnw, 'You want *penillion i'w canu efo'r delyn*. Here is one for you that I picked out of the mouth of a ploughboy a few days ago', gan fynd yn ei flaen i ddyfynnu'r pennill hwn:

Fe gwyn yr haul er machlud heno,
Fe gwyn y lloer yn ddisglair eto,
Cwyn blodau'r haf o'r ddaear dirion –
Ond byth, O! byth ni chwyn fy nghalon.
*Ho! da 'machgen i. Ho! dere-dere; dere-dere.
Ho! O! Ho!*

Yn aml yn y traddodiad llafar, cenir dau bennill arall gyda'r pennill hwn. Ond cyn eu dyfynnu, gwel oedi gyda'r gair 'cwyn' sy'n digwydd sawl tro yn y pennill uchod. Peth cyffredin yn achos penillion sy'n mynd ar led ar lafar gwlad ac sy'n cael eu traddodi o genhedlaeth i genhedlaeth, yw bod amrywiadau geiriol, mân a mawr, i'w gweld rhwng y gwahanol fersiynau ohonynt; a cheir amrywiadau hefyd yn y cyfuniadau o benillion. Dyna sy'n wir am yr holl ganeuon sydd wedi eu hatgynhyrchu yma, ac mae'r gair 'cwyn' yn enghraifft dda o hynny.

'Cwyn' sydd yn y pennill yn llythyr lolo, ac fe ddaw o'r ferf 'cwnnu', sy'n golygu 'codi, dyrchafu, esgyn'; ond mewn rhai fersiynau o'r pennill, yr hyn a geir yw 'cwn' yn hytrach na 'cwyn', a hynny'n adlewyrchu ynganiad y gair ar lafar. Ac mewn fersiynau eraill wedyn, mae 'cwyn' a 'cwn' wedi eu cyfnewid am air mwy cyfarwydd, sef 'cwyd', o'r ferf 'codi'.

Gwelir yr un amrywiadau rhwng 'cwyn', 'cwn' a 'cwyd' mewn gwahanol fersiynau o'r ddau bennill llawn hiraeth a ddyfynnir isod. Fel y nodwyd eisoes, fe'u cyplysir yn aml â'r pennill sydd yn llythyr lolo at William Owen Pughe, ac maent yn dilyn yr un patrwm ac ar yr un thema â'r pennill hwnnw. (Ystyr 'irad' yw 'cwynfanus; garw'):

Fe gwyd yr haul, fe gwyd y lleuad,
Fe gwyd y môr yn donnau irad,
Fe gwyd y gwynt yn uchel ddigon:
Ni chwyd yr hiraeth byth o 'nghalon.

Fe gwyd yr haul pan ddêl boreddydd,
Fe gwyd y tarth oddi ar y dolydd,
Fe gwyd y gwllith oddi ar y meillion:
Gwae fi, pa bryd y cwyd fy nghalon?

Fel y nodwyd yn gynharach, gwelwn yn aml yn y traddodiad llafar yr un penillion yn digwydd mewn cyfuniadau gwahanol ac amrywiol iawn, ac mae'r ddau bennill hyn yn esiamplau da o hynny. Er enghraifft, y pennill sy'n sôn am 'hiraeth' yw'r olaf yn y gyfres adnabyddus o benillion telyn yng nghasgliad T. H. Parry-Williams, *Hen Benillion* (1940), sy'n dechrau 'Dwedwch, fawrion o wybodaeth,/ O ba beth y gwnaethpwyd hiraeth'. Ac yn achos y pennill arall, dyna bennill clo cerdd gan lolo Morganwg sydd i'w gweld yn *Cerddi Rhydd lolo Morgannwg*, gol. P. J. Donovan (1980):

Mae man yn bod, a man yng Nghymru,
O fannau'r byd ag wy'n ei garu,
Lle bûm yn rhodio glan yr afon,
Gyda'r ferch â'r ddwyael feinion.

O! ble mae'r ferch â'r ddwyael feinion?
O! ble mae'r un a garai 'nghalon?
Tywarchen las sy'n gorwedd arni,
A 'nghalon innau'n drom ar dorri.

Fe gwyn yr haul pan ddêl boreddydd,
Fe gwyn y tarth oddi ar y meysydd,
Fe gwyn y gwllith oddi ar y meillion:
Gwae fi! pa bryd y cwyn fy nghalon?

Mae'n bosibl iawn, yn wir, mai lolo oedd awdur y tri phennill a ddyfynnwyd uchod sy'n dechrau 'Fe gwyn/gwyd yr haul...' Dyma, i mi, yr hyfrytaf oll o'r penillion a genid i'r ychen. Anodd meddwl am benillion mwy swynol mewn unrhyw iaith.